ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ*

8. ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մակարավանքը վիմագրությամբ հարուստ հուշարձաններից մեկն է։ Բարեբախտաբար արձանագրությունների քիչ մասն է վնասված (թվով 11 հատ), քարերի հողմահարվելու կամ ջարդվելու հետևանքով։ Դրանց թվում ամենակարևորը Մեծ եկեղեցու շինարարական արձանագրությունն է, փորագրված ջարդված մեծ խաչքարի թիկունքին։ Մենք աշխատել ենք հավաքել բոլոր արձանագրությունները։ Հենց այդ նպատակով 1953 թվականին երրորդ անգամ այցելել ենք հուշարձանների այդ խումբը։ Այդ այցի ժամանակ ստուգել ենք առաջներում գրի առած արձանագրությունները, լրացրել պակասը։ Այդ ժամանակ է հայտնաբերվել նաև ջարդված խաչքարի արձանագրությունը, որի կարևորությունն ինքնին պարզ է։ Այսպիսով մեզ հաջողվել է գրի առնել 58 արձանագրություն, որոնք և ստորև բերում ենք։ Ցավոք, պետք է ասել, որ տեղի մթության պատճառով չենք նկատել Հին եկեղեցու աբսիդի պատերին եղած երկու արձանագրություն, որոնք հայտնաբերել են ճարտարապետներ Բ. Արզումանյանը և Շ. Ազատյանը, հուշարձանները չափագրելիս։ Այսպիսով Մակարավանքի բոլոր արձանագրությունների թիվը դառնում է 60 հատ։

Մեր բերած 58 արձանագրություններից 27 հատը (աստղանիշով նշվածները) սրանով առաջին անգամ են լույս տեսնում։ Մնացած 31 հատը հրատարակել են հին բանասերներ Սարգիս վարդապետ Ջալալյանը[1] (30 հատ) և Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը[2] (7 հատ), ըստ որում վերջինս միայն 1 հատ նորն է լույս ընծայել (№ 4-ը)։ Հիշյալ բանասերների վերծանությունները ունեն անճշտություններ և որոշ տեղերում լրիվ չեն գրի առնված, կամ ունեն արձանագրություններում չեղած հավելումներ։

58 արձանագրություններից միայն 15 հատը թվագիր ունեն, որոնք ըստ հուշարձանների և մեր համարների հետևյալներն են— Փոքր եկեղեցի, № 56, ՈԽԷ=1198 թ., Մեծ եկեղեցի, №№ 2, 4 և 14, ՈՄԴ—ՈՀԷ=1205—1228 թ. թ., ժամատուն, №№ 26, 31, 32, 33, 40, 41, 45, 48 և 55, ՈՀԳ—ՉԻԷ=1224—1278 թ. թ., գերեզմանատուն, №№ 57 և 58, ՌՃԿԱ—ՌՄԲ=1712—1753 թ. թ.։

Արձանագրությունները դասավորել ենք որոշ սիստեմով, այն է՝ ըստ հուշարձան-

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի փետրվարի և մարտի համարներից։

1. Սարգիս վարդապետ Ջալալյան, «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա., Տփխիս, 1842 թ., էջ 147—154։

2. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյան, «Արցախ», Բաքու, 1895 թ., էջ 373—376։

ների, նախ՝ դրսից և ապա՝ ներսից, սկսած ճակատի կամ պատի ձախ ծայրից։ Հաճախ հուշարձանների, կամ դրանց որևէ մասի տեղադրությունը կարճառոտ որոշելու նպատակով, գործ ենք ածել «աջ» և «ձախ» բառերը, որոնք պետք է հասկանալ նայողի կողմից։ Վիմագրության մեջ պահպանել ենք մեր նախորդ՝ «Էջմիածին» ամսագրի էջերում հրապարակված՝ աշխատություններում կիրառված պայմանական նշանները[1], որոնցից կարևոր ենք համարում կրկնել, որ անկյունավոր փակագծերում դրված են արձանագրությունների եղծված մասերը, իսկ սովորական փակագծերում՝ բաց թողնված գրերը (կարևոր տեղերում), որոնք, երկուսն էլ, արված են վերապահությամբ։

Ա. Հին եկեղեցի

* № 1. *Արևելյան ճակատին, մեջտեղի լուսամուտի հյուսիսային կողի դարչնագույն քարի վրա, փոքր և խոր փորագրված գրերով.*

(—)
1 .խե..... Յոհ: և միա–
2 բանfս տուաf մի աւր ժամ ի տար–
3 ին զխաչգիտին աւրն ով խա–
4 փանէ մասն և բաժին զՅուդային
5 առցէ և նրա մեղացն պարտ–
6 ական եղիցի առաջի Ա̅յ: ով
7 զգիրս ջնջէ ինfն եղիցի ջն[ջ]–
8 եալ

Նույն լուսամուտի հարավակողմի խիստ հղկահարված, նման գույնի մի քարի վրա, նույն գրերով.

1 *շարքի սկզբում* — Ի Ո......
2 » » — եկեղ.....

Բ. Մեծ եկեղեցի

* № 2. *Վանքի փոքր բակի դիմաց, հարավակողմի երրորդ դարավանդի վրա և դրանից ցած, ձորակի լանջին ընկած մի մեծ և գեղաքանդակ խաչքարի չորս բեկորների եռեսին։ Բեկորներն ընկած են հետևյալ կարգով — բ. և գ. բեկորները՝ երրորդ դարավանդում, դ. բեկորը՝ դրանից 40 մետր ցած, նույն գծի վրա, իսկ ա. բեկորը նախորդից մոտավորապես 20 մետր ցած։*

ա. Խաչքարի գլխամասի ճակատին, խոշոր, ծաղկեքանդակ բարձրագրով.

(—)
1 Ած ողորմ....

Խաչքարի եռեսին, նույն բեկորի վրա.

2 [Հա]յոց. ՈԾԴ......
3 [Թ]ամարայի զ......

Խաչքարի եռեսին, մյուս բեկորների վրա.

բ. 4 մեծ և ճզաւր........
5 ոյ Սադունին. և յառ[աջնորդու]–
6 թ̅ե ս̅բ ուխտիս Յոհանիսի... [վարդա]–
7 պետիս Գրիգորոյ ես Վարդան....
8 այ որդի Բազազա իշխանի զրկ[եց]–
9 ա ի սիրելի եղբարցն իմոց չորեցուն[ց]
գ. 10 որով անմխիթար լայի զաւուրս [իմ]
11 արդ վ̅ս սիրոյ նոցա շինեցի զեկեղ–
12 եցիս և եդի ի վերայ զխաչս լուս–

---

1. *«Էջմիածին» ամսագիր, 1951 թ., սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, էջ 41։*

13 ոյ և յառնելն զայս ոչ զոք ուն–
14 եի աւգնական բայց միայն զնոգև–
15 որ եղբայրն մեր Ալեքսէոս զի և սա [փո]–
16 խանակ բաղելո զիս եղաւ ձեռաւք..
.....
դ 17 ....անդրանիկն մեր Վահրամ
18 ....և Սարգիս երկուքն կան ի
19 ....իկ արդ որք երկիր պազ–
20 [էք յիշ]եցէք զմեզ ի Քս Յս

1. Շինարարական արձանագրությունն սկսվում է 2-րդ շարքից, որի ՈՄԴ գրերը համարում ենք Մեծ եկեղեցու շինարարությունը վերջացնելու թվականը՝ 1205 թ.։

2. բ. և գ. մեծ բեկորների միջի կոտրվածքի գիծն անցնում է ձախից 11-րդ շարքի գրերի մեջտեղից և աջից մոտենում է 10-րդ շարքի վերջին բառերի գրերի ստորին մասին։

3. Ջարդված են 2—10-րդ և 15—16-րդ շարքերի վերջին՝ փակագծերի մեջ առնված և կետերով նշված՝ տեղերը և 17—20-րդ շարքերի սկզբի մասը, 4—5 գրերի ծավալով։

4. 16-րդ և 17-րդ շարքերի մեջ, կոտրվածքի գծով, պակասում է 1 կամ 2 շարք։

5. 19-րդ շարքի սկզբին սովորական տառերով շարված 4 գրերը փորագրված չեն, այլ միայն գծագրված։

№ 3. Մեծ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, մուտքից աջ, վերևում.

1 [Յ]ուսով ամենակալին Այ ես Դաւիթ որդի Տաշրէլի
2 [Մ]նե(ա)լ ի տան մեծ և հզաւր իշխանին աթաբակ Սադունին: ե–
3 տու ընծա յեկեղեցիս Վս: ն(ն)չեցելոց մեր որ ընդ հով–
4 [ան]եաւ սորա:առաջնորդ Յով:և միաբանքս սահմանեցաք
5 [զ]աւր սբ Մնրնդեանն Քի:Գ:պատարագ մատուցանել:Ա:Ռուս–
6 ուդանա:Ա:խաթուքէ:Ա:Ասպահն:Թե որ խափանէ դա–
7 տի ի Տէ և նոցա մեղացն տէր է: Կատարիչքն աւրհնին Այ:

1. 6-րդ շարքում խաթուքէ անվան Ա գրի նիշը պակասում է, փորագրված է Ս։

2. 1—5-րդ շարքերի սկզբի առաջին գրերի տեղում քարը վնասված է. դրանցից միայն 5-րդ շարասկզբի Զ գրի ստորին գծի մի մասն է պահպանված։

№ 4. Մեծ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, լուսամուտից վեր, փոքր խաչի-ի կողքին.

1 Տր Յս Քս
2 ողորմ–
3 է Առան–
4 շահի և ամ–
5 ուսնո իւր
6 ՈՀԷ

№ 5. Մեծ եկեղեցու հարավային ճակատին, լուսամուտից ցած.

1 :Յուսովն Այ ես Յովանես քահան–
2 այ էտու զիմ հոգո արդիւնս ե(ւ) գ–
3 նեցի յԱրտաւազայ իւր ամէն որդեց–
4 ն զայգին և ընծաեցի Ածածնի–
5 ս Յովանես առաջնորդ և միաբ(ա)նքս
6 ետուն:Բ:ժամ ի տանի Աշխարհամատ–
7 ռան:Ա:ժամն ինձ:Ա:ի(մ) մաւրն Զուզին ով զայգին
8 խափանէ:(յ)Այ:ԳՃԺԸ:հայրապետացն անիծած է

* № 6. *Մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատին, հարավային կողմին, ցածում.*

1 Յուսովն Այ ես Խաչատուր քա-
2 հանա էտու ընծա եկեղեցո-
3 յս առաջնորդս Յովանէս
4 և միաբանքս սահմանեցին ի տ-
5 ունի խաչվերացին:Ա:աւր պա-
6 տարագել զՔս յանուն նորայ

* № 7. *Նախորդի տակ, քիչ դեպի աջ.*

1 [Յու]սովն Այ (—) ես Մարգարէ քահ-
2 անայ էտու ընծայ ի շինութն եկեղեց-
3 ոյս առաջնորդս Յովանէս և
4 միայբանքս էտուն.Բ.պատար-
5 ագ ի տաւնի էսայի մարգարէին
6 կատարիչքն աւրհնին:—

* № 8. *Մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատին, հյուսիսային եզրին, ցածում.*

1 Յանուն Այ այս իմ գիր է Աշոտո Վասակա ու Հասանա որ էտուաք զՄարգսն
2 ի Մակարավանս ի Յոհանէս իմ ածեղբայրս որ մեր կենաց ու մեր
ոգենոյս ու մեր ծն-
3 ողաց յիշատակ լինի ով այս բանիս յայցող է ու հակառակ ու կամ այլ յետ
4 ունի:ՅԺԸ:հայրապետաց եզոված է:Յուդայի վարձաւքն է: Սատանայի մասն-
5 ակից է:Ես Յոհանէս և այլ միաբանքս տուաք Աշոտո:ի:տարին:Դ: ժամ ի տաւնի
6 սրբոց Քառասնիցն ով խափանէ դատի յԱյ

* № 9. *Նախորդի տակ:*

1+Յանուն Այ այս իմ գիր է Վասակա Կուտկանս որ էտու ի(մ) զայգին վանիցս
2 յառաջնորդութե Յոհանիսի միջնորդութբ Այ վկաութբ ամէն եղբայրութիս
3 կամակցութբ Աշոտո և Գրիգորո և Վաչէի և իւրեանց մաւրն և չունի իշխանութի
4 յԱյ հրամանացն զայն այգին յա(յ)ս ուխտէս հան-
5 ել ոչ յիմ ազգէ և ոչ յաւտարաց ոչ իշխան և ոչ ա[յ]-
6 լ ոք և որ ընդիմանայ և հանել —— զնա եզով-
7 եսցի և յախտենական փառա-
8 ց զրկեսցի և յետ մահուան
9 :Բ:ժամ յԱւագ Հինգշաբաթ
10 աւրն յիմ Վասակա յանուն արա-
11 սցեն ով խափանէ դատի յԱյ

* № 10. *Մեծ եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի վերևում.*

1+Ես Մլքան դուստր Գրի[գ]որո որդո Վա[խթ]անգա քոռն Սա..եաց
2 ըստ հրա(ման)ին Այ քեռե(ա)լ եղա ի տո(ւ)նս Կոմ-անիձորս Միջնաշինի
3 յամուսնո[ւ]թե քոռին ն[ո]րա Վասակա [քար]էպաշտ իշխանի և [ի]նձ
4 (ը)ստ մեղաց իմ արար ինձ Տր այլ ետ զա[ւակ] գեղեցիկք ըստ այնմ
5 էք(է) որդիք — որպէս նորատունկ Զ:և ես [մե]ծաւ յուսով միաբանեցա
6 սք Ածածնիս (—) յառաջնորդութե հաւր Դ[ա]րի և այլ միաբանացս և սոքա
7 էտուն ինձ ի տարին:Գ:ժամ ի տաւնի սրբոյ Հռիփսիմեանցն:ով
8 խափանէ դատի ի Տէ

5-րդ շարքում «նորատունկ» բառից հետո փորագրված է Զ, որից հետո գրված է զույգ կետ: Միտքը պարզ չէ, թերևս թվագիր լինի (80): Այդ դեպքում ութսուն նորատունկ որդիներ (?!) կհասկացվի: Այդ գրի տեղայնությունը և ճշտությունը հատկապես կրկին անգամ ստուգված է:

* № 11. *Նույն տեղում, նախորդի տակ, մի հողմահարված քարի վրա.*

1 Կամաւն Այ այս գիր յիշատակի վս Գայլի...որ միաբան-
2 եցաւ և ետ զ...տենն և այլ ոսկի ի սբ Ածածինս յառ-
3 [աջնորդութե].... արիխաթի եղբաւր իւրո և ինքն սրախող
4 ....[կ]ենաց և արդ կայ ի դուռն Ածածնիս
5 ....տուաք ... տարին:Դ:ժամ ի կիրակէի որ սբ
6 ....Գրիգորո ...ւն կատարի յԱղունացքն ով
7 խափանէ դատի յԱյ

* № 12. *Նույն տեղում, նախորդի տակ.*

1 Ես Անա......... խաթունս ամուսին Գայլին որդոյ
2 Գրիգորոյ որդո Կուտկանին ետու ի սբ Ածածինս զոսկի գնդերն
(—)
3 իմ և այլ արդոյնեցի յառաջնորդութե նաւր Դաւթի և այլ միաբ-
4 անացս և սոքա ետուն [ինձ ի] տարին.Գ.ժամ ի տաւնի սրբոյն Գրիգորի
5 որ Աղունացքն կատար[ի ով] խափանէ դատի ի Տէ

* № 13. *Նախորդից ցած, հյուսիսային խորանին մոտ.*

1 Կամաւն Այ ես Դաւիթ
2 և միաբանքս գրեցաք
3 Ա աւր ժամ...ն որ ետ ոսկի
4 գին սբ եկեղեցոյս և տուաք
5 մեր .... Գրիգորի կի-
6 րա[կէին] ....շին և .Ա.իւր
7 [տ]ղա ....շանին ո-
8 ր խափանէ դատի յԱյ.:.

1. 5-րդ շարքի սկզբի «մեր» բառը կամ բառամասը, որ վերծանված է գրերի հետքերով, կասկածելի է։

2. 7-րդ շարքի սկզբի «տղա» բառի Տ գրի ստորին մասը պահված է, բայց հակառակ դրությամբ, նման Շ գրի ստորին կեսին։ Տ գիրը նույն ձևով (շրջված) փորագրված է նաև № 14 արձանագրության 9-րդ շարքի «դատի» բառում։

№ 14. *Նախորդից ցած, ժամատան մեջ բացվող մուտքի մոտ.*

1+ ՈՀԳ թւի
2 յառաջնոր-
3 դութե Դաւթի
4 գրեցաւ:Բ:պա-
5 տարագ ի տար-
6 ին Երևման
7 Խաչին Եւագր-
8 ի քահանայի
9 որ խափանէ դատի

№ 15. Նախորդից աջ.

1 Համբարձումն աւրն
2 մին պատարագ Ստե_
3 փանոսի Քանանայ–
4 ի է որ խափանէ դատի
5 յԱ̅յ

№ 16. Հյուսիսային վերին խորանի արևմտյան պատին։ Արձանագիր քարի երեսն ապիտակեցրած է, գրերի փոսերը կարմրադեղով ներկված.

1 Ես Վասակ իշխան թոռն Կուտկանին
2 ետու յեկեղեցիս.Զ.դահեկան: առ–
3 աջնորդս Դաւիթ և միաբանքս
4 ետուն ինձ ի տաւնի Վարդանանց.Դ.
5 ժամ ով խափանէ իմ մեղացն տէր է

№ 17. Հյուսիսային ցածի խորանի մուտքի ճակատաքարի վրա.

1 Ես Խարտէշիկ և ամուսին իմ Բան–
2 ոան մեծ յուսով միաբանեցայ
3 Ա̅ծածնիս հալ(ալ) ընչիւք և հանապ–
4 ազ աղեմք Դաւիթ և այլ միաբանքս
5 էտուն մեզ ժամ զամեն եկեղեցիքս Թոդորոսկ
6 անն կիր
7 ակէն ով

1. «Բանոան» անունը կարելի է կարդալ նաև «Բանուան»։
2. 3-րդ շարքի «հալալ» բառի տեղում փորագրված է ՀԱԼ։ Հավանական է, որ փորագրիչը բաց է թողել առաջին Ա-ի նիշը և ԱԼ վերջավորությունը։
3. 4-րդ շարքում «և այլ» բառերը միացյալ մի գիր են կազմում։
4. 5-րդ շարավերջի «Թոդորոսկ» և 6—7-րդ շարքերի բառերը փորագրված են արձանագրությանը կից բարձրացող մույթի կողին։ Արձանագրության վերջավորությունը պակասում է։

✻ *№ 18. Մեծ եկեղեցու բեմի ճակատին, ատաղձե քանդակազարդերից մեկում, նավի մեջ կանգնած մի մարդու նկարից աջ, փորագրված է.*

1 Երի–
2 տաս–
3 արդ

✻ *№ 19. Հարավային վերին խորանի մուտքից ձախ՝ պատին.*

1 Այս մեր գիր է Դաւթի և այլ միաբ–
2 անացս որ տուաք Գրիգորո որ ետ ոսկի
3 ի գինս եկեղեցոյս ոսկի և տուաք.Ա.
4 աւր ժամ ի տաւնի սբ Գրիգորին ով
5 խափանէ դատի ի Տնէ

№ 20. Հարավային ցածի խորանի մուտքի ճակատաքարի վրա.

1 +:Կամաւն Ա̅յ (—) ես Դաւիթ առաջնորդ սբ (—)
2 ուխտիս կամակցութբ եղբարցս գրեց–
3 աք զՏնընդ(առ)աջն աւրն զամէն եկ–
4 եղեցիքս որ Վարհամա լին(ի) պատար–
5 ագ որչափ ի շինութե սբ ուխտս
6 ով խափանէ դատի յԱ̅յ կատար–
7 իչքն աւրննին:

№ 21. Հարավային պատի վրա, խորանին կից.

1 +Յանուն Այ այս մեր գ-
2 իր է Դաւթի և այլ միաբ-
3 (ան)ացս որ տուաք Լիպարտի
4 և ամուսնոյ իւրոյ որ եկի-
5 ն յուսով և միաբանեցան ե-
6 ւ էտուն ի գին եկեղեցոյ-
7 ս ոսկի և մեք տուաք նո-
8 ցա սբ Գրիգորին կիրակէ-
9 ն աւրն:Ա. պատարագ ով
10 խափանէ նոցայ մեղաց-
11 ն տր է:

№ 22. Նախարդի տակ.

1 + Անուամբն Այ այս մե-
2 ր գիր է Դաւթի և այլ միաբան-
3 ացս որ գրեցաք վս Յովսիփ-
4 ա որ ետ ոսկի ի գին եկեղեց-
5 ոյս և մեք տուաք.Ա.պատար-
6 ագ ի տաւնի Քառասնիցն

№ 23. Նախարդի կողքին, աջից.

1 +| Յանուն Այ այս մեր գիր
2 Դաւթի և այլ միաբանացս
3 յորժամ ետ Պաւղոս ոսկի յեկ-
4 եղեցիս:յաղաքս Վարդանա և Սար-
5 գսի:և մեք տուաք նոցա:Ա:պատ-
6 արագ ի տաւնի Վարդանանցն կատարիշ-
7 քն աւրնին յԱյ

№ 24. Հարավային պատի վրա, խորշից աջ.

1 Այս մեր գիր է Դաւթի և այլ միաբանացս
2 որ է գրեցաք աք տիր Սարքսի որդոյն Հաս-
3 ան ի տարումն:Բ:ժամ ի տաւնի Բարս-
4 ղի հայրապետին.ով խափանէ
5 դատի ի Տնէ

2-րդ շարքում «աք» բառամասնիկը հավանաբար փորագրչի սխալով կրկնություն է նախորդ «գրեցաք» բառի վերջավորության, ըստ որում այդ մասնիկի «ք» գիրը փորագրված է փոքրիկ խաչի ձևով։

(Շարունակելի)